

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅՆՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՅՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԴՈՒՐԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Հայ ժողովրդի ծանր վիճակը Օսմանյան կայսրությունում և դրա հետևանքը հանդիսացող արևմտահայ ազդային-ազատագրական շարժումները միշտ էլ հբաղեցրել են Ֆրանսիայի առաջադեմ հասարակայնության ներկայացուցիչներին, մղել նրանց հանդես գալու թուրքական բռնությունների դատապարտմամբ՝ ի պաշտպանություն անլուր տառապանքների դեմ ընդվզող արևմտահայությանը։

Եթե հիմք ընդունենք Փարիզի նուպարյան մատենադարանի նախկին տնօրեն, իրավագիտության դոկտոր Ա. Սալմասլյանի «Հայկական մատենագիտություն»¹, որն ընդգրկում է մինչև 1960-ական թվականների կեսերը լույս տեսած գրականությունը, կարելի է հաստատել, որ 1900—1960-ական թվականներին միայն Ֆրանսիայում լույս է տեսել շուրջ 400 անուն գիրք, նվիրված Արևմտյան Հայաստանի պատմությանը, հայկական ազատագրական շարժումներին, ջարդերին, և, վերջապես, 1915-ի ահավոր ոճրին։

Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության զանգվածային տեղահանությունների ու ջարդերի անմիջական արձագանքն են հանդիսանում տակավին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին տպագրված աշխարհահռչակ հնագետ-արևելագետ Ժակ դը Մորգանի², հայտնի պատմաբաններ Ռենե Պինոնի³, Էմիլ Դումերգի⁴, բանասեր ու արվեստաբան Ֆրեդերիկ Մակլերի⁵, Ֆրանսիական մեծ գրող Անատոլ Ֆրանսի⁶, լրագրող Անրի Բարբի⁷ և շատ ուրիշների գործերը։ Այս շրջանում լույս տեսած գրքերի մեծ մասը նկարագրական բնույթի է. հեղինակներն ընթերցողին ծանոթացնում են Օսմանյան կայսրությունում, և, առաջին հերթին, իր դարավոր հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հայության նկատմամբ կիրառված ջարդարարական քաղաքականության հետևանքներին՝ շխորանալով դրանց սոցիալատնտեսական ու քաղաքական բուն դրդապատճառների մեջ։ Առավել գերիշխում է գերմանատյաց ուղղությունը, կատարված ոճրի հիմնական մեղքն Օսմանյան թուրքիայի դաշնակից կայսերական Գերմանիայի դեմ ուղղվելու միտումը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո և 1920-ական թվականների սկզբին լույս տեսած գրականության մեջ, երբ առաջին անգամ Փարիզում հրապարակվեցին երիտթուրքական կոմիտեի և կառավարության գաղտնի

¹ A. Salmaslian, Bibliographie de l'Arménie, Erévan, 1969.

² J. de Morgan, Contre les barbares de l'Orient. Etudes sur la Turquie. Paris-Nancy, 1918.

³ René Pinon, La suppression des Arméniens. Methode allemande—travail turc, Paris, 1916.

⁴ E. Doumergue, L'Arménie, les massacres et la Question d'Orient. Conférences, études et documents, Paris, 1917.

⁵ F. Macier, Autour de l'Arménie, Paris, 1917.

⁶ „Hommage à l'Arménie. Discours de M. Anatole France, Membre de l'Académie Française. La revue des „Amitiés Franco-Etrangères“, Paris, 1916, № 4, mai-juin.

⁷ H. Barby, Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre, Paris, 1917.

⁸ Տե՛ս A. Salmaslian. Bibliographie de l'Arménie; „Геноцид армян в Османской империи“. Сборник документов и материалов. Составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян, Под ред. М. Г. Нерсисяна. Второе, дополненное издание, Ереван, 1982, с. 644—650.

փաստաթղթերը⁹, փորձ է արվում հայկական եղեռնի փաստը քննել առավել լայն չափանիշով: Ընդորում, մի քանի անվանի մտավորականներ հանդես են դալիս հայկական քարդերի գլխավոր պատասխանատուներին միջազգային ատյանին հանձնելու պահանջով¹⁰:

Սրանց հակադրվում են թուրքասեր ուղղության ներկայացուցիչները՝ հանդես գալով այսպես կոչված հայկական համընդհանուր ապստամբության շինծու վարկածով, փորձելով կատարվածի մեղքը բարդել հենց իրենց՝ զոհների վրա¹¹:

Նրկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում լույս տեսած գրականությունը սահմանափակ է: Փաստական նոր նյութերի ընդգրկմամբ և շատ դեպքերում անաչառ գնահատականներով աչքի են ընկնում Պոլ դյու Վելուի, Ռեմյուսի, Գոնտո-Բիրոնի, է. Նիկոլի, Միշել Պալաուսի, Պիեռ Ռեդանի և այլոց աշխատությունները¹²: Հայ-թուրքական հարաբերությունների և, մասնավորապես, 1915-ի Եղեռնի պատմությունը շարունակում էին կեղծել Պիեռ Լոտին, Պիեռ Լիոտեն¹³, ինչպես նաև ֆրանսիական բուրժուական մի քանի թերթերում տարագրվող բացահայտ թուրքասեր այլ հեղինակներ:

Նրկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո և, հատկապես, 1960-ական թվականների կեսերից, երբ աշխարհի 23 երկրներում, այդ թվում և Ֆրանսիայում, նշվեց 1915-ի ցեղասպանության 50-ամյակը, Ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական դրականության մեծ, ինչպես և հրապարակախոսական գործերում, հայկական Եղեռնը արժեքավորվում է առավել լայն չափանիշով: այն քննվում է մարդկության ու մարդկայնության դեմ գործադրված հանցագործությունների շղթայում և որակավորվում որպես XX դարի առաջին զանգվածային ցեղասպանություն:

Հատկապես արժեքավոր են 1970—80-ական թվականների հրատարակությունները, որոնցում փորձ է արվում մերկացնել ժամանակակից թուրք պատմագիտության միտումնավոր մոտեցումը, պատմական փաստերի ու թվական տվյալների բացահայտ նենգափոխումը և, միաժամանակ, դատապարտել ժամանակակից թուրք կառավարողների ժխտողական դիրքը Եղեռնի փաստի ճանաչման հարցում:

Սույն հոդվածը նվիրված է 1960—80-ական թվականներին Ֆրանսիայում լույս տեսած աշխատությունների քննական վերլուծությանը:

Նշված ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայում լույս տեսան մի շարք աշխատություններ, որոնցում ամբողջությամբ կամ այս կամ այն չափով լուսաբանվում են հայկական Եղեռնի հետ առնչվող հարցերը¹⁴: Այնուհետև հալիս են հայ

⁹ Aram Andonian, Documents officiels concernant les massacres arméniens, Paris, 1920.

¹⁰ J. de Morgan, *op. cit.*, էջ 188.

¹¹ P. Loti, Les massacres d'Arménie, Paris, 1918.

¹² P. du Vélou, La Passion de Cilicie, Paris, 1908; idem. Chrétiens en péril au Moussadagh, Paris, 1939; Rémusat, Cilicie. "Revue des sciences politiques". Tome LIV; Comte de Gontaut-Biron, Comment la France s'est installée en Syrie, Paris, 1923; E. Nicol. Les Alliés et la crise orientale. Paris, 1922; M. Pallares, Le kemalisme devant les Alliés, Constantinople-Paris, 1922; Pierre Redan. La Cilicie et le problème ottoman, Paris, 1921.

¹³ Pierre Loti, La mort de notre chère France en Orient, Dix-neuvième édition, Paris, 1926; Pierre Lyautey, Le drame oriental et le rôle de la France. Paris, 1924.

¹⁴ Jean-Marie Carzou, Un génocide exemplaire. Arménie 1915, Paris, 1975. Ցե'ս վ. Բայբուրդյանի և Օ. Թոփուզյանի գրախոսականը. ՀՍՄՀ ԳԱ «Լեւոն»-ը, 1979, № 1, էջ 80—96, նաև "Le Monde", 25. 04. 1975. Yves Ternon, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 1977. Ցե'ս վ. Բայբուրդյանի և Օ. Թոփուզյանի գրախոսականը. ՀՍՄՀ

ժողովրդի պատմությանը նվիրված ընդհանուր բնույթի աշխատությունները¹⁵ և, վերջապես, Օսմանյան կայսրության, թուրքերի և Հանրապետական Թուրքիայի պատմությանը նվիրված գործերը, որոնցում նույնպես լուսաբանվում է խնդրո առարկա հարցը¹⁶:

Պետք է նշել նաև, որ Շղեռնի պատմության առանձին հարցեր արտայայտված են առաջին համաշխարհային պատերազմին¹⁷, դիվանագիտության սլասմությանը¹⁸, ռասիզմին ու ազգային փոքրամասնություններին նվիրված գործերում¹⁹, ինչպես նաև Ֆրանսիական քաղաքական ու ռազմական գործիչների և դիվանագետների հուշերում²⁰:

Ի տարբերություն նախապատերազմյան հրատարակությունների, որոնք իմնականում կրում էին նկարագրական բնույթ, 1960—80-ական թվականներին լույս տեսած աշխատություններում առկա է դեպքերի ու պատմական իրադարձությունների կոնկրետ վերլուծություն, տրվում է երիտթուրքական կառավարող վերնախավի կիրառած ցեղասպան քաղաքականության ճշմարիտ պնդատականը, ինչպես նաև քննադատական խոսք է ասվում իմպերիալիստական մեծ տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի ու Ֆրանսիայի՝ Հայկական հարցում վարած քաղաքականության մասին:

Ժամանակակից ֆրանսիական հեղինակների աշխատությունների մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ գրանցում օգտագործված են սովետական փաստադրական հրատարակությունները, ինչպես նաև Հայաստանի ու Թուրքիայի պատմությանը նվիրված՝ սովետական պատմաբանների ու թուրքագետ-արևելագետների ուսումնասիրությունները:

Դրական կողմերից է նաև առանձին պատմաբանների կողմից արխիվային, հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերի օգտագործումն ու գիտական շրջանառության մեջ ընդգրկելը:

1960—80-ական թվականներին լույս տեսած աշխատություններում ֆրանսիական հեղինակները փորձում են պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչու տեղի ունեցավ իր նախադեպը չունեցող հայկական ցեղասպանությունը, միևիուրևալոր խաղաղ բնակչության հրեշավոր ջարդը, փորձում են վերհանել եղեռնի

ԳՆ ՎԵՐԱԲԵՐՁ, 1978, № 2, էջ 107—110, նաև «Le Monde», 12-13. 07. 1977 Gérard Chaliand, Yves Ternon. Le genocide des Arméniens, 1915—1917. La mémoire du siècle. Bruxelles, 1980; Տե՛ս նաև Ռ. Կենդակչյանի և Ս. Սիմոնյանի զբաղոսականը. ՀՍՍՀ ԳՆ ՎԵՐԱԲԵՐՁ հասարակական գիտություններ, 1982, № 4, էջ 98—110, Yves Ternon, La cause arménienne, Paris, 1983; Arthur Beylérian, Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises, 1914—1918. Recueil de documents, Paris, 1983; Տե՛ս նաև Զ. Կիրակոսյանի և Ս. Սիմոնյանի զբաղոսականը. Վրանքեր Երևանի համալսարան, 1986, № 1 (ռուս). Jacques Derogy. Operation Némésis. Paris, 1986.

¹⁵ Jean-Pierre Alem, L'Arménie. Paris, 1962; Histoire des Arméniens. Sous la direction de Gérard Dedeyan, Toulouse, 1982.

¹⁶ Robert Mantran, Histoire de la Turquie, Paris, 1961; Jean-Paul Roux, Turquie. Paris, 1979; Idem, Histoire de Turcs, Paris, 1985; Paul Dumont, Moustafa Kemal invente la Turquie moderne, Bruxelles, 1983.

¹⁷ Marc Ferro, La Grande Guerre 1914—1918, Paris, 1969.

¹⁸ J. B. Duroselle, Histoire diplomatique de 1919 à nos jours. Paris, 1971.

¹⁹ Elena de la Souchère, Le racisme en mille images, Paris, 1967; Jean Pierre Richardot, Les Arméniens quoi qu'il en coûte. Paris, 1932, Lauren Chabry, Annie Chabry, Politique et minorités au Proche Orient, Paris, 1984.

²⁰ Jacques Chastenot, Les années d'illusions 1918—1931, Paris, 1960; Georges Bonnet, Le Quai d'Orsay sous trois Républiques. 1870—1961, Paris, 1961. Général du Ilays, Les Armées Françaises au Levant. 1919—1939, t. I—II. Châteaude Vincennes, 1979.

կանխամտածված բնույթը և այդ հանցագործության մեջ երիտթուրքական կոմիտեի ու կառավարության մեղսակցության աստիճանը՝ դիտելով կատարվածը, որպես հանցագործություն մարդկության ու մարդկայնության դեմ:

Առավել հանգամանորեն 1915-ի իրադարձությունները հետազոտում են Իվ Տերնոնը և Ժան-Մարի Կառզուն: Առաջինը 1915 թ. ցեղասպանությունը հետազոտում է վերը հիշատակված իր մի քանի աշխատություններում: Արևմտահայության գեցոցիդին նվիրված հատուկ գրքում, որը կրում է «Հայերը. մի ցեղասպանության պատմություն»²¹ խորագիրը, հեղինակը վերլուծում է երիտթուրքական կուսակցության գաղափարական կոնցեպցիաները և գալիս այն եզրակացության, որ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն այն բանից հետո, երբ համոզվեց, որ օսմանիդի վարդապետությունն անիրական է, իր գաղափարական դեմքը դարձրեց թուրքիդը, որը դարձավ «կոլեկտիվ մանիա»:

«Գաղափարախոսությունը փոխվեց,—եզրակացնում է հեղինակը,—և հայերը դատապարտվեցին»²²: Նա իրավացիորեն նշում է, որ ցեղասպանության ծրագիրն իրականացնելու ճանապարհով երիտթուրքերը փորձեցին «վերջնականապես լուծել Հայկական հարցը»²³:

Հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում հայերի ոչնչացման հրեշավոր ծրագիրը և դրանում «Հատուկ կազմակերպության» դերը, մի կազմակերպություն, որը ստեղծվել էր 1914 թ. օգոստոսին՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկման առաջին իսկ օրերին: Հավաքագրված՝ մահվան դատապարտված քրեական հանցագործներից, որոնք ադատ արձակվել էին կայսրության բանտերից, հիշյալ կազմակերպությունը, ինչպես մատնանշում է հեղինակը, «զգալի գումարներ էր ստանում Իթթիհատի սև դրամարկղից»՝ նրա մասնակիցներին հանդերձավորելու ու զինավարժելու համար»²⁴:

Հիմնվելով 1919 թ. Ստամբուլում կազմակերպված երիտթուրքերի հայտնի դատավարության փաստաթղթերի վրա²⁵, հեղինակը մերկացնում է Իթթիհատի այդ հանցավոր կազմակերպության գործունեությունը: «Հրահանգները հաղորդվում էին բանավոր՝ կուսակցության պատասխանատու անձանց, պատգամավորների կամ մարդային մասնաճյուղերի գլխավոր քարտուղարների միջոցով»: Կազմակերպության անդամները ցանկացած ժամանակ կարող էին վալիից կամ այլ պաշտոնյաներից պահանջել, որ նրանք կուրորեն հպատակվեն իրենց: Նրանք նույնիսկ լիազորված էին հրաժարվելու կամ խուսափողական չ'ըլեր գրավելու դեպքում փոխարինել կամ պատժել այդ պաշտոնյաներին: «Այդ հատուկ կազմակերպության ստեղծումը,—եզրակացնում է հեղինակը,—ապացուցում է, որ Իթթիհատի Կենտրոնական կոմիտեն համաշխարհային պատերազմի հայտարարումից հետո և մինչև կառավարությունը կորոշեր Թուրքիայի մասնակցությունն այդ կոնֆլիկտին, ձեռնամուխ եղավ պանթուրքական ծրագրի իրականացմանը»:

Հեղինակի կարծիքով, այդ ծրագիրը ներառում էր տարբեր կողմեր և մի քանի փուլ: Սակայն հենց այդ պահին է, որ Իթթիհատի Կենտկոմը որոշում է ընդունում այն մասին, որ «բոլոր խոչընդոտները այդ առաջնային նպատակի իրականացման ճանապարհին անխնա կերպով կվերացվեն»²⁶:

Հեղինակն այն միտքն է հայտնում, որ «Հատուկ կազմակերպության» ստեղծումով Իթթիհատը նպատակ էր դրել օգտագործել այն՝ Հայկական հարցը կարգավորելու համար: Միաժամանակ նա գտնում է, որ «պանթուրքիզմի գաղտնի բանակը հանդիսացող» այդ կազմակերպության հետ երիտթուրքական կոմի-

²¹ Yves Ternon, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 1977.

²² Նույն տեղում, էջ 163.

²³ Histoire des Arméniens, p. 496.

²⁴ Yves Ternon, նշվ. աշխ., էջ 201-202.

²⁵ Այդ մասին աե'ս Justicier du génocide arménien. Le procès de Tehlirian, Paris, 1981, p. 261-277, Геноцид армян в Османской империи, с. 557-575.

²⁶ Yves Ternon, նշվ. աշխ., էջ 202-203.

տեն կապում էր շատ ավելի ընդարձակ պլաններ, բան «պարզապես հայերի ոչնչացումը»²⁷։

Քննելով այն հարցը, թե ե՞րբ է վերջնական որոշում ընդունվել Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող անխտիր բոլոր հայերի ոչնչացման մասին, հեղինակը նշում է, որ այդ հարցին ճշգրիտ պատասխան տալն անհնարին է, քանի որ երիտթուրքական կուսակցության Կենտկոմի նիստերի արձանագրությունները չեն պահպանվել։ Կարելի է միայն ենթադրել, որ Կենտկոմի որոշումը պետք է կայացած լիներ 1915 թ. հունվարի վերջին կամ փետրվարին, «քանի որ անհրաժեշտ էր նվազագույնը երկու ամիս՝ այդ դիվանին պլանի իրականացումը նախապատրաստելու համար»²⁸։

Վերլուծելով «ոչնչացման գլխավոր պլանը», Իվ Տերնոնը նշում է, որ ընդունելով արևմտահայության իսպառ բնաջնջման որոշում, Իթթիհատի Կենտրոնական կոմիտեն պետք է պատասխան տար այն հարցին, թե ինչպե՞ս ազատվել նրանից։ Այդ պատասխանը, գրում է հեղինակը, գտնվեց. հայերից ազատվել ամբողջությամբ, հնաբանություն, աննկատելի կերպով, առանց որևէ ռիսկի և կորուստների։

Հանգամանորեն շարադրելով զանգվածային տեղահանությունների ու ջարդերի պատմությունը, հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ հայկական Նդեռնը «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունն էր, առաջին կոլեկտիվ սպանությունը՝ իրականացված նախապես մշակված պլանի համաձայն և ժամանակակից միջոցներով, որոնք գտնվում էին տոտալիտար պետության տրամադրության տակ»²⁹։

Հեղինակի մյուս եզրակացությունն այն է, որ հայերի ցեղասպանությունը հետևանք էր վերընթաց գծով զարգացող թուրքական ազգայնականության։ «Հայերի անհետացումով, — գրում է հեղինակը, — վերացվում էր թուրքիզմի դեմ Օսմանյան կայսրությունում կանգնած խոչընդոտը և, միաժամանակ, պանթուրքիզմի դեմ ծառացած խոչընդոտը, պանթուրքիզմի, որը հավակնում էր միավորել Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների թուրքերին»³⁰։

Ընդհանրացնելով իր խոսքը, հեղինակը զուգահեռ է անցկացնում երիտթուրքերի ու նացիստների հանցագործությունների միջև. «Ինչպես նոր ժամանակների բոլոր մեծ հանցագործությունները, հայկական ցեղասպանությունը ծավալվում էր ներդրով բռնված տրամաբանական պրոցեսի համաձայն։ Հենց այդ բանում նա նմանվում էր նացիոնալ-սոցիալիստների կողմից կիրառված հրեաների, սլավոնների ու գնչուների գենոցիդին»³¹։

Գենոցիդի պատմության մի այլ հետազոտող՝ Ժան-Մարի Կառզոն, ուշադրություն է դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ 1915-ի ցեղասպանությանը նախորդել էին այսպես ասած տեղական նշանակություն ունեցող բազմաթիվ փաստեր և իրադարձություններ, որոնց ուշագիտ թննությունը կարող է բերել այն մտքին, որ փոթորիկը մոտենում է, ու Թուրքիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության և, առաջին հերթին, հայերի կյանքը մշտական վտանգի տակ է, մի փաստ, որի մասին ասվում էր 1913—14 թթ. տարրեր երկրների դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցիչների բազմաթիվ զեկուցագրերում³²։ Նրա գրքում, որը շատ բնորոշ վերնագիր ունի՝ «Ընդօրինակելի ցեղասպանություն։ Հայաստան. 1915 թ.» ցույց են տրվում ամբողջ մի ժողովրդի ոչնչացման խնամքով մշակված ծրագրի նախապատրաստման տարրեր փուլեր՝ ազգի մտավոր և հոգևոր առաջնորդների ձերբակալությունը և ոչնչացումը (այդ թվում

²⁷ Նույն տեղում, էջ 203։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 202։

²⁹ Histoire des Arméniens, p. 493.

³⁰ Նույն տեղում։

³¹ Yves Ternon, Նշվ. աշխ., էջ 163։

³² Jean-Marie Carzou, Նշվ. աշխ., էջ 110—111։

օսմանյան պառլամենտի պատգամավորների, փաստաբանների, բժիշկների, դրողների, նկարիչների, երաժիշտների, լրագրողների և այլն)։ Իսկ դրանից առաջ՝ բանակ զորակոչված հայ տղամարդկանց զինաթափումը, աշխատանքային գումարտակներում որպես քարշուժ օգտագործումը և, այնուհետև, տմարդի կերպով ոչնչացումը։

Հեղինակը քննելով հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանման հարցն այսպես կոչված հայկական պատմաբանության առնչությամբ, ընդգծում է, որ թուրքական կառավարության այն պնդումը, թե հայերի բռնագաղթը թելադրված էր նրանց կողմից երկրի անվտանգությանը սպառնացող վտանգով, զուրկ է որևէ հիմքից։ Այդ վարկածը, որն իր ձևակերպումը գտավ 1917 թ. Օսմանյան կառավարության կողմից հրատարակված պաշտոնական գրքում, լայնորեն օգտագործվեց և հետագայում շահարկման առարկա դարձավ։ Թուրքական պաշտոնական այդ կեղծ վարկածը Ժ.-Մ. Կառզուն հերքում է մի շարք հավաստի հիաստործով, որոնք վկայում են, թե հայերի բռնի տեղահանությունը սկզբունքորեն վճռված էր Երիտթուրքական վերնախավի կողմից Վանի դեպքերից առաջ, և որ այդ դեպքերը սոսկ պատրվակ ծառայեցին՝ թուրքական ծրագրի իրականացման համար։ Հեղինակը մասնավորապես քաղվածքներ է բերում Թուրքիայում Գերմանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների գաղտնի զեկուցագրերից այն մասին, որ «հայերի տեղահանությունը խելագործված չէ ազգական նկատառումներով», որ «այն եղանակը, որով իրագործվում է տեղահանությունը, վկայում է, որ կառավարությունն իսկապես նպատակ է հետապնդում գլխովին ոչնչացնել հայ ազգը թուրքական պետությունում», որ «գոյություն չունի ոչ մի ապացույց, որ հայերը կանխամտադրվել ու իրականացրել են խռովություն»³³։ Հեղինակը վկայակոչում է նաև Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուի գրույցը ներքին գործերի մինիստր Թալաթի հետ, որի ժամանակ վերջինս հայտարարել էր, թե «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն հանգամանորեն քննել է հարցը, և այն քաղաքականությունը, որը կիրառվում է ներկայումս, հանդիսանում է կառավարության պաշտոնական քաղաքականությունը, ընդամենը ավելացնելով, որ լպետք է հավատալ այն բանին, թե տեղահանումների վերաբերյալ հարցը վճռվել է հապճեպորեն։ Ընդհակառակը, ավելացրել էր Թալաթը, այդ տեղահանումները հետևանք են երկարատև ու լուրջ քննարկումների³⁴։

Վերլուծելով արևմտահայերի տեղահանության կանխամտածված քայլի բոլոր հետևանքները, հեղինակը եզրակացնում է. «Այս տեղահանությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գենոցիդի կիրառումը կյանքում, վիթխարի մի գործողություն, որում պարտադիր կարգով իրենց մասնակցությունն էին ունեցել պետության բոլոր պաշտոնական անձինք՝ ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական»³⁵։

1915-ի հայկական ողբերգության պատճառների ու հանգամանքների համակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ XX դարի առաջին այդ ցեղասպանությունը պարունակում էր բոլոր այն բաղադրիչ մասերը, որոնք բնորոշում են գենոցիդի ընդհանուր հասկացությունը, որպես մի հանցագործություն, ուղղված մարդկության և մարդկայնության դեմ։

Ֆրանսիական պատմաբան Արթուր Բելլերյանը «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում. 1914—18 թվականներ» խորագիրը կրող դիվանագիտական փաստաթղթերի արժեքավոր ժողովածուի առաջաբանում քննության է առնում մի շարք հարցեր, որոնք առնչվում են ազգային հարցում երիտասարդ թուրքերի վարած այն քաղաքականությանը, որն ավարտվեց հայերի զանգվածային բնաջնջման վերաբերյալ

33 Նույն տեղում, էջ 120—121։

34 Նույն տեղում, էջ 121։

35 Նույն տեղում, էջ 123։

Լեւոն Ստեփանյանի կայացրած որոշումով: Սույն հեղինակը ևս ըննության է առնում այն հարցը, թե ե՞րբ է կայացվել հայերի ոչնչացման մասին որոշումը: Այս կապակցությամբ նա ֆրանսախոս ընթերցողին ծանոթացնում է մի շատ կարևոր փաստաթղթի հետ, որ ինքը հայտնաբերել է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստրության արխիվում: Այդ փաստաթղթում ասվում է, որ 1915 թ. հունվարի սկզբին տեղի է ունեցել խիստ գաղտնի մի ժողով, որին մասնակցել են ընդամենը 5 հոգի. Թալաթը, Ղոկատոր Բեհանդդին Շաքիրը, Կոստանդնուպոլսի պրեֆեկտ Իսմայիլ Զանլուաթը, Ղոկատոր նազըմը և ռազմական մինիստրության քաղաքական բաժնի փոխտնօրեն գնդապետ Սեյֆին: Երկար քննարկումից հետո ժողովն ընդունել է «10 հրահանգ».

1. «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի երրորդ և չորրորդ հոգվածների հիման վրա արգելել բոլոր հայկական միությունները, ձերբակալել այն հայերին, ովքեր հակակառավարական գործունեություն են ծավալել, աքսորել նրանց այնպիսի գավառներ, ինչպես Բաղդադ կամ Մոսուլ, և ոչնչացնել նրանց ճանապարհին կամ նշանակման վայրը հասնելուց հետո:

2. Բռնագրավել զենքերը:

3. Գրգռել մահմեդական հասարակությանը այն մեթոդներով, որոնք կիրառվել են այնպիսի նահանգներում, ինչպես Վանը, էրզրումը կամ Ադանան, որտեղ հայերը իրենց դեմ հարուցեցին մահմեդականների ատելությունը, և առաջ բերել կազմակերպված ջարդ...

4. Այդ բանն իրականացնելու համար հիմնվել էրզրումի, Վանի, Մամուրեթ-ու-Աֆդի (Խարբերդի—Ռ. Ս.) և Բիթլիսի նահանգների բնակչության վրա և Եզրուգործել կարգի պահպանության զինված ուժերը (ինչպես, օրինակ, ոստիկանությունը) այն հաշվով, որ դա կրի ջարդը դադարեցնելու քաջահայտ բնույթ. և, ընդհանրապես, այդ նույն ուժերը ներգրավել մահմեդականներին ակտիվ օգնություն ցույց տալու համար այնպիսի նահանգներում, ինչպես Ադանան, Սըվասը, Բրուսան, Իզմիրը և Իզմիրը:

5. Միջոցներ ձեռնարկել ոչնչացնելու համար մինչև 50 տարեկան բոլոր աղաժարողները, քահանաներին և դպրոցական ուսուցիչներին. թույլ տալ օրիորդներին ու երեխաներին ընդունելու իսլամի դավանանքը:

6. Տեղահանել այն ընտանիքներին, որոնց մեծերին կհաջողվի փրկվել և այսպիսով խղել նրանց բոլոր կապերը հայրենի երկրի հետ:

7. Վերակառուցել այն, որ հայ ժողովուրդները կարող են լրտեսանք լինել, հեռացնել նրանց բոլոր պաշտոններից ու դիրքերից և բացարձակապես հեռացնել նրանց բոլոր այն հիմնարկություններից, որոնք ենթարկվում են պետական վարչությանը:

8. Հաղթար մեթոդներով ոչնչացնել բանակում ծառայող բոլոր հայերին՝ հանձնարարելով այդ գործը զինվորականներին:

9. Ամենուրեք օպերացիան սկսել միաժամանակ այն հաշվով, որ ժամանակ չտրվի պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկելու համար:

10. Հետևել այդ հրահանգների խիստ գաղտնի բնույթին, որոնք չպետք է հայտնի լինեն ավելի քան երկու կամ երեք անձանց»³⁶:

Անդրադառնալով արևմտահայերի տեղահանության բուն նպատակին, հեղինակը մեջ է բերում մի նոր փաստաթուղթ. Ղոկատոր Բեհանդդին Շաքիրի 1915 թ. ապրիլի 21-ի ժամկազիր հեռագիրը՝ հասցեագրված Խարբերդում իթթիհատական կոմիտեի պատասխանատու ներկայացուցիչ Ռեսնելի նազըմ բեյին³⁷: Նշված հեռագիրն առաջին անգամ բերվել է դատավարության մեղադրական արձանագրության մեջ և հրապարակվել «Թաքվիմ-ի վաօայի» թուրքական պաշտոնաթերթում՝ 1919 թ. մայիսի 5-ին: Այդ փաստաթղթում ասվում էր հետևյալը. «Վերացված են Չեր գավառից տեղահանված հայերը: Այդ վտանգավոր ան-

³⁶ A. Beylerian, նշվ. աշխ., էջ XXIX-XXX:

³⁷ Նույն տեղում, էջ XXXIX:

ծինք, որոնց տեղահանման մասին դուք մեղ տեղեւացրել եք, գտնուում են արդյոք ոչնչացման պրոցեսում: Թե՛ նրանք պարզապէս տեղահանվել են մի այլ շրջան: Տեղեկացրեք մեզ ավելի պարզ, եղբայր իմ»³⁸:

Այս փաստաթղթերի հիման վրա հեղինակն իրավացիորեն եզրակացնում է, որ Բեհանդդին Շաքիրի հեռագիրը մերկացնող մեղադրական մի փաստաթուղթ է Թալաաթ փաշայի հետմահու հուշերում տեղ գտած այն կեղծիքի դեմ, թե իբր «Օսմանյան կառավարությունը հայերին տեղահանելու մասին որոշում կայացրեց ռուսական զորքերի վան մտնելուց հետո»³⁹:

Ի տարբերություն արևմտյան մի շարք հեղինակների, որոնք լուրջան են մատնում Անտանտի տերությունների խարդախ ու երկդիմի քաղաքականությունը արևմտահայերի նկատմամբ, Ա. Բեյլերյանը փաստարկված բնադատություն է ենթարկում մասնավորապես Անգլիայի քաղաքականությունը, որն ազատ արձակեց հայկական եղեռնին մեղսակից 67 երիտթուրքական գործիչներին⁴⁰:

Ֆրանսիական որոշ հեղինակներ գտնում են, որ հնարավոր չէ ապացուցել հայերի ոչնչացման պլանի առկայությունը, քանի որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի թուրքական պաշտոնական արխիվները մատչելի չեն հետազոտողներին: Սակայն նրանք ավելացնում են, որ շնայած այդ հանգամանքին, գոյություն ունի համապատասխան աղբյուրների հսկայական մի քանակություն, որն ամփոփված է այնպիսի հրատարակություններում, ինչպես Զ. Բրայսի ժողովածուն՝ «Կապույտ գիրքը»⁴¹, դոկտոր Լեյսիուսի «Հաղորդումը»⁴², նրա իսկ կազմած «Գերմանիան և Հայաստանը» լուրագրով դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուն⁴³ և այլն: Ժան-Պիեռ Մահեն մատնանշում է, որ բացի նշված հրատարակություններից, պաշտպանվել են երիտթուրքական կառավարության և, մասնավորապես, Թալաաթ փաշայի պաշտոնական ծածկագիր-հեռագրերը, որոնք բերված են Նայիմ-բեյի հուշերում⁴⁴: Այդ պաշտոնական փաստաթղթերն այնուհետև հրապարակվեցին անգլիական «Դեյլի տեյնզերաֆ» թերթում՝ 1922 թ. մայիսի 29-ին: Մեջբերելով Թալաաթի այդ հեռագրերից մի քանիսը, Ժ.—Պ. Մահեն եզրակացնում է, որ 1916 թ. վերջին հայկական ցեղասպանությունը գործնականորեն ավարտված էր, թեև ջարդերը տեղ-տեղ շարունակվում էին նաև 1917 թ.:

Հիշատակելով 1919 թ. Կ. Պոլսի սուլթանական կառավարության կողմից ձեռնարկված երիտթուրքերի դատավարությունը, հեղինակը գտնում է, որ այն ամենեին չէր նշանակում, որ հայկական գեոցիդը ճանաչվում էր և դատապարտվում: Ավելի շուտ դա մի մաներ էր, որը նպատակ ուներ ձերբազատվել հակառակորդներից և, միաժամանակ, բարերար ազդեցություն թողնել Անտանտի տերությունների վրա այն պահին, երբ սկսվել էին հաշտության բանակցությունները⁴⁵:

Մի շարք հեղինակներ, դատապարտելով հայ խաղաղ ազգաբնակչության բարբարոսական ոչնչացումը, վեր են հանում նաև 1915 թվականի ողբերգության լուսավոր էջերը, խոսելով Սասունում, Շատախում, Վանում, Շա-

³⁸ Նույն տեղում, էջ XXXIX.

³⁹ «Talat paşanın hatıraı», İstanbul, 1946, s. 63.

⁴⁰ A. Beylerian, նշվ. աշխ., էջ LXII.

⁴¹ «The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire», London, 1916.

⁴² J. Lepsius, Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916.

⁴³ «Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke», Potsdam, 1919.

⁴⁴ «The Memoirs of Naim Bey», London, 1920.

⁴⁵ Jean-Pierre Mahé, La destruction d'un peuple («Le spectacle du Monde», 7 avril, 1979, p. 64).

պին-Կարահիսարում, Ուրֆայում, Մուսա լեռան վրա և այլուր հայերի ցույց տված հերոսական դիմադրության մասին:

Այսպես, օրինակ, «Ռասիզմը հազար պատկերներում» հետաքրքիր գրքի հեղինակ է. դր լա Սուշերը⁴⁶, շարադրելով այդ փաստերը, միաժամանակ փորձ է անում պատասխանելու այն հարցին, թե ինչու, այնուամենայնիվ, թույլ էր դիմադրությունը չարաարարներին: Պատճառներից մեկը, ըստ հեղինակի, Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորականության, ներառյալ օսմանյան պառլամենտի պատգամավորների, բոլոր նրանց, ովքեր կարող էին բողոքի ձայն բարձրացնել, յստմենլի ձերբակալությունն ու ոչնչացումն էր: Այնուհետև, թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորների ու սպաների մեկուսացումը, զինաթափումն ու տմարդի ոչնչացումը և այլն:

«20-րդ դարի արշալույսին հայերի ջարդը գլխավոր մի փորձ էր զանգվածային այն սպանությունների, որոնք շուտով բարձրացվեցին կառավարման արվեստի աստիճանին⁴⁷», — եզրակացնում է հեղինակը, նկատի ունենալով նացիզմի ու ֆաշիզմի հանցագործությունները:

Որոշ հեղինակներ, անդրադառնալով իթթիհատական պարագլուխների այնթուրանական ծրագրերին՝ ցեղասպան քաղաքականության առնչությամբ, բողոքում են տվյալ գործոնի գերակշռությունը կրոնականի նկատմամբ: Այսպես, Լ. Շաբրին և Ա. Շաբրին գրում են, որ թեև հայերի ոչնչացման իրենց ծրագրի իրականացման նպատակով երիտթուրքերը շահագործում ու հրահրում էին էրոնական հակամարտությունը՝ ցեղասպանությունը քողարկող «սրբազան սատուհադմի դիմակի տակ», իրականում, սակայն, հայերի ոչնչացումը պայմանավորված էր թուրքական էթնոսը պետության մեջ գերակշռող դարձնելու ֆանկոլիզմով: «Նենց ռասայական գաղափարը և ոչ թե կրոնի պաշտպանությունը դարձավ ջարդի ամենահիմնական պատճառը. իսլամի սաշտպանությունը երկրորդական նշանակություն ուներ»⁴⁸:

Վերը նշվեց, որ ժամանակակից Ֆրանսիայում, ինչպես և նախկինում, առեւտր է թուրքասիրական տրամադրություններ ունեցող հեղինակների մի խումբ (պատմաբաններ, դիվանագետներ, լրագրողներ և այլն), որը թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունը լուսաբանում է ոչ-օբյեկտիվորեն, աշուտ, ժամանակակից թուրք պաշտոնական պատմագրության դրույթներից ենթադրելով: Այսպես, օրինակ, Ֆրանսիական հայտնի թուրքագետ Պոլ Դյումոնը փաստորեն համաձայնվում է երիտթուրքական կառավարության և ժամանակակից թուրք հեղինակների այն կեղծ վարկածի հետ, որ հայերի տեղահանությունը «ստիպողական բնույթ ուներ»: Զթաքցնելով այն փաստը, որ այդ տեղահանությունները խլեցին հարյուր հազարավոր մարդկային կյանք, հեղինակն այնուհետև գրում է. «Թուրքիայի հայկական համայնքների վերացումը իր սկզբունքով նպատակ ուներ դյուրացնել դիմադրության կազմակերպումը ռուսական ներխուժմանը»⁴⁹:

1915—16 թթ. իրադարձություններն առավել կոպիտ կերպով են աղավաղում ժան Լյարոշը և Պիեռ Մոգերը: Առաջինը գտնում է, որ «գազանային ռեպրեսիաները սոսկ պատասխան էին գայրույթի պոռթկումին (հայերի կողմից — Ռ. Ս.)»⁵⁰: Զանալով արդարացնել թուրքական բոլոր վարչակարգերի շարագործությունները հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ, հեղինակը պնդում է, թե իբր բռնորդ պատմաբանները հաստատում են, որ թուրքերն իրենցից ներկայացնում են գերիշխող ժողովրդի գրեթե եզակի մի օրինակ, որը հանդես է բերել

⁴⁶ E. de la Souchère, նշվ. աշխ., էջ 216, Մուլին քրքի մասին տե՛ս Ռ. Սոսկյան «Որքան հին է ռասիզմը», (Գրական թերթ, 27. VI. 1967):

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 217:

⁴⁸ L. Chabry, A. Chabry, նշվ. աշխ., էջ 232:

⁴⁹ Paul Dumont, նշվ. աշխ., էջ 9:

⁵⁰ Jane Laroche, Prière aux Arméniens («Le Monde», 1979, 2 Mai).

կատարյալ հանդուրժողականություն պարտված ժողովուրդների կրոնների նկատմամբ նույնիսկ միջնադարում»⁵¹:

Սակայն առավել անսքող կերպով է արդարացնում թուրք կառավարող շրջանների ազգային քաղաքականությունը Պիեռ Մոզերը՝ Ֆրանսիայում անհայտ մի հրատարակչության միջոցով լույս աշխարհ հանած «Հայերը. որտե՞ղ է ճշմարտությունը» վերնագրով իր գրքում⁵²:

Ո՞րն է, ըստ հեղինակի, պատմական ճշմարտությունը: Այն, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ «Հայերը, խոռվություն բարձրացնելով, առաջինը դիմեցին ջարդի և այդ ժամանակից ի վեր տեղի ունեցած իրադարձությունները կրում էին ներքին պատերազմի բնույթ»⁵³:

Շարունակելով, հեղինակը առանց որևէ փաստարկման պնդում է, որ «թուրքերը սպանվեցին նույնքան, որքան և հայերը», և եզրակացնում, որ «իրադարձություններն իսկապես երկու կողմից էլ ցավալի էին, բայց անարդարացի կլինեի միակողմանի կերպով թուրքերին մեղադրել ցեղասպանության մեջ»⁵⁴:

Պատմության այդ կոպիտ նենգափոխումը ընկած է հեղինակի աշխատության հիմքում: Նրա գրվածքում և ո՛չ մի թեզ, ո՛չ մի փաստ, ո՛չ մի պնդում հիմնված չէ պատմական աղբյուրների վրա: Այսպես, անդրադառնալով ցեղասպանություն հասկացության բնորոշմանը, հեղինակը դրում է, որ թուրք կառավարողներին չի կարելի մեղադրել հայկական ցեղասպանության մեջ, քանի որ «թուրքերը երբեք իրենց չեն պարտադրել Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդներին. Բարձր Դուռը նույնիսկ փորձ չի արել նրանց ձուլելու»⁵⁵:

Դրքի վերջում բերված եզրակացություններում Պ. Մոզերը վերստին լիարժեքում է ժխտել փաստերը և ըստ էության արդարացնել հայ ժողովրդի դեմ կատարված հանցագործությունը. «Այսպես կոչված ցեղասպանությունը պատմականորեն երբեք չի ապացուցվել: Միջազգային բարձր մարմինները միշտ էլ մերժել են ճանաչել այն»⁵⁶: Ավելին: Հեղինակը պնդում է, որ հայերի լանդվածային սպանություն չի եղել, Համեմատության դեպքում կարող է պարզվել, ավելացնում է նա, որ լուրջված թուրքերի թիվը գերադանցում է հայկական կոռուստների վերաբերյալ բոլոր տվյալները⁵⁷: Բարեբախտաբար Ֆրանսիայում լույս տեսած այս արտառոց հորինվածքը եզակի մի նմուշ է, որը, անկասկած, դատապարտված է մոռացության:

Ֆրանսիական հեղինակները քննում են նաև հայկական ցեղասպանության համար պատասխանատվության հարցը: Ի տարբերություն նախապատերազմյան հրապարակությունների, որտեղ գերիշխում էր այն տեսակետը, թե կատարվածի համար երիտթուրքերից հետո պատասխանատվություն է կրում Գերմանիան, որպես Թուրքիայի դաշնակից, ապա 1960—80-ական թվականներին լույս տեսած գործերում այս գնահատականը վերանայվում է և նույնիսկ քննադատվում: Առավել հստակորեն պատասխանատվության հարցը քննում է վերը հիշատակված Իվ Տերնոնը՝ մերժելով Ֆրանսիական հայտնի պատմաբան Ռենե Պինոնի այն կարծիքը, որ հիմնական պատասխանատվությունը Թուրքիայի հետ հավասարապես կիսում է Գերմանիան: Տերնոնը առաջ է քաշում բավուր մեծ տեղությունների պատասխանատվության հարցը: «Հիրավի,—գրում է հեղինակը,—տեղություններից յուրաքանչյուրը փնտրում էր իր անմիջական շահը և պաշտպանությունների վարքագիծը, որոնք իրար մեջ բաժանեցին ավարը»:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Pierre Mozer, Les Arméniens. Où est la réalité? Saint-Aquilin-de Pacy (Eure), 1980. Ցե'ս Ռ. Կոնդակչյանի և Ս. Սիմոնյանի գրախոսականը. «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1983, № 3, էջ 191—199:

⁵³ «Hürriyet», 16. I. 1981.

⁵⁴ Pierre Mozer, նշվ. աշխ., էջ 91:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 137:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 136:

⁵⁷ Նույն տեղում:

յն գնահատելու համար, ամենևին էլ փայլուն չէ՝⁵⁸։ Միաժամանակ նա ընդգծում է, որ իր այդ պնդումն ամենևին չի արդարացնում Գերմանիային, որն իր պասիվության համար մեղքի իր բաժինն ունի։ Արևմտյան տերությունների կենդանի քայլերի վերլուծության հիման վրա հեղինակը ցույց է տալիս, որ միջազգային իմպերիալիզմն անհետացող հայ ժողովրդին դիտում էր իր սեփական գործերը կարգավորելու տեսանկյունից, այդ իսկ պատճառով, չնայած Անտանտի տերությունների 1915 թ. մայիսի 24-ի բողոքի նոտային, որով հայերի ղանգվածային ջարդերի անձնական պատասխանատվությունը դրվում էր երիտթուրքական կառավարության անդամներին՝ վրա, այդ տերությունները «միաժամանակ համաձայնվեցին կատարված փաստի հետ՝ Հայաստան առանց հայերի»⁵⁹։ Այնուհանդերձ հեղինակը իրավացիորեն ընդգծում է, որ հայերի ցեղասպանության հիմնական պատասխանատու պետք է ճանաչել Թուրքիային, որը գործում էր, ելնելով բացառապես իր սեփական շահերից⁶⁰։

Իր մի այլ գրքում, որ իվ Տերնոնը գրել է Ժերար Եալյանի հետ միասին, նա ընդգծում է այն միտքը, որ «առաջին անգամ պատմության մեջ կառավարող կուսակցության անդամները ոչ միայն չբավարարվեցին կոլեկտիվ հանցագործությանը հավանություն տալով, այլև հենց իրենք կարգավորեցին դրա իրականացման եղանակները՝ ընդհուպ մինչև ամենափոքր մանրամասները»⁶¹։ Ժան-Մարի Կառզուն ևս գտնում է, որ երիտթուրքական կառավարող վերնախավը՝ հայկական ցեղասպանության գործողությունն իրականացրեց միանգամայն խնդրանքային կերպով՝ չհարցնելով իր դաշնակցի՝ կայսերական Գերմանիայի կարծիքը⁶²։

Վերջին տարիների հրատարակություններից հիշատակության արժանի են «Հայկական ցեղասպանության արդարադատը. Թեհլիրյանի դատավարությունը»⁶³, «Լեռնային հանցագործությունը. հայերի ցեղասպանությունը»⁶⁴ և «Հայկական ցեղասպանության արխիվները»⁶⁵ գործերը։

Առաջին գրքում ամբողջությամբ վերարտադրված են 1921 թ. հունիսի 2—3-ին Բեռլինի նահանգային դատարանում կայացած դատավարությունը (որը, ինչպես հայտնի է, անվերապահորեն արդարացրեց Թալաաթի ահաբեկիչ, ժողովրդական վրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյանին), ինչպես նաև 1919 թ. ապրիլ-հուլիսին Կոստանդնուպոլսում կայացած իթթիհատական ղեկավարների դատավարության փաստաթղթերը, այդ թվում մեղադրական ակտը և 1919 թ. հուլիսի 5-ին կայացված դատավճիռը, որով հայկական ցեղասպանության հիմնական պատասխանատուները (էմվեր, Թալաաթ, Զեմալ, դոկտոր Նազըմ) հեռաէջ կարգով դատապարտվում էին մահվան։

Նրկորդ գիրքն արժեքավոր է ամենից առաջ այն տեսակետից, որ նրանում ի մի են բերված «Ժողովուրդների մշտական դատարանի» 1934 թ. ապրիլի 13—16-ը Փարիզում կայացած նիստերի սղագրությունները և այլ փաստաթղթեր։

⁵⁸ Yves Ternon, Նշվ. աշխ., էջ 276.

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 295.

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 283.

⁶¹ G. Chaliand, Y. Ternon, Նշվ. աշխ., էջ 39.

⁶² J. M. Carzou, Նշվ. աշխ., էջ 124.

⁶³ «Justicier du génocide arménien. Le procès de Tehlirian», Paris, 1981.

⁶⁴ «Tribunal des peuples. Le crime de silence. Le génocide des Arméniens», Paris, 1984.

Այս գրքի անգլերեն հրատարակության մասին տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Ա. Ա. Խառատյան, Սիլադզային հասարակական կարծիքը արևմտահայության ցեղասպանության մասին, «Գաղափարախոսության հանդես», 1986, № 1, էջ 71—84.

⁶⁵ «Archives du génocide des Arméniens. Recueillies et présentées par Johanne Lepsius», Paris, 1986.

Վերջին գրքում ֆրանսերեն թարգմանությամբ տրված են 1919 թ. Բեռլինում լույս տեսած դոկտոր Յո. Լեփսիուսի «Գերմանիան ու Հայաստանը» հայտնի ժողովածուից քաղված դիվանագիտական այն փաստաթղթերը, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են 1915—18 թթ. հայկական ջարդերին:

Այսպիսով, 1960—80-ական թվականներին ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական հրատարակություններում ընդհանուր առմամբ ճիշտ են լուսաբանվում 1915-ի հայկական ցեղասպանության հետ կապված իրադարձությունները, բացառությամբ մի քանի գործերի: Ուստի դրանք կարող են իրենց նպաստը բերել մարդկության դեմ ուղղված այդ հանցագործությունը համաշխարհային մակարդակով ճանաչելու և այն դատապարտելու շնորհակալ գործին: Միաժամանակ այդ աշխատությունները լավագույն պատասխան են ժամանակակից թուրք պատմագիտության ստահոգ պնդումներին և պատմական ճշմարտության աղավաղման բացահայտ փորձերին:

ИСТОРИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН ВО ФРАНЦУЗСКИХ ИЗДАНИЯХ

РУБЕН СААКЯН

Резюме

В целом ряде работ, вышедших во Франции, исследуется история геноцида армян в Османской Турции в годы первой мировой войны. Критический анализ трудов, изданных в 1960—80-е гг., приводит к заключению, что подавляющее большинство французских историков дает объективную оценку массовым депортациям и резне армян в 1915—1918 гг., квалифицируя их как акт геноцида, как преступление, направленное против мира и человечества.